

залучало до обговорення більше коло читачів, зокрема пересічних киян. Офіційний дозвіл на спорудження пам'ятнику було надано ще в 1906 р. З того часу відбулось декілька відбіркових турів у конкурсі на кращий ескіз споруди. Однак, розбіжності серед членів спеціально створеного комітету у баченні втілення поета у камінні стали головною причиною його відсутності. Початок війни, зрозуміло, відтягував вирішення цього питання на невизначений час і тому пам'ятник було споруджено лише в 1939 р.

Керівники жандармських управлінь в губерніях вимагали детальних звітів щодо святкування річниці Шевченка та, у зв'язку із цим, змісту активності з боку населення, земств, міських та громадських установ: «Вимагаю без затримки завести необхідну агентуру, яка б могла точно та своєчасно висвітлювати український рух, який збільшує свої оберти» [8, 27].

Одним із перших відгуків на подібні вказівки стали донесення Лохвицького повітового пристава, який повідомляв, що 24 та 25 лютого відбулось зібрання гласних Лохвицького земства. 25 лютого на ньому розглядали звернення мешканців с. Харсик Чернухської волості Полтавської губернії про присвоєння селищному початковому народному училищу імені Т. Шевченка. Жандармський агент повідомляв, що під час обговорення цього питання, за пропозицією гласного кандидата прав В. Русінова, брата голови «предводителя» дворянства, пам'ять Шевченка всі присутні вшанували вставанням. Доволі промовистий момент, оскільки він засвідчує факт існування традиції вшанування поета серед представників різних соціальних груп, поза залежністю від статусу людини.

Шевченків «Заповіт», від моменту його смерті, перетворився «на малоросійський гімн, під час виконання якого малороси всі встають та знімають шапки» [8, 49]. Подібну оцінку зустрічаємо в іншому жандармському звіті. Донесення стосувалось ювілейної вистави на честь поета, яка відбулася 16 березня 1914 р. в Полтавському міському театрі. Тоді «вся публіка під час виконання хором «Заповіту» піднялась зі своїх місць на чолі з міським головою Заньковським та членами Думи» [8, 49]. Висновок, здійснений жандармським чиновником, говорить сам за себе: «Таким чином, у 1845 р. Шевченко, мешкаючи в Переяславі, закликав малоросів до збройного повстання проти великоросів, оскільки польського панування в 1845 р. жодного не було» [8, 49].

Підсумовуючи, зазначимо, що шевченків міф формувався спільними зусиллями, обростає виразно національними рисами не без «допомоги» відвертих монархістів, чиновників та «стражів порядку». Ставлення до Кобзаря та визнання за ним функцій національного пророку з боку русофільських організацій, в черговий раз переконує в необхідності уважного, більш вдумливого прочитання та трактування цього унікального явища української інтелектуальної та політичної історії. Постає Шевченка і через півтора століття після його смерті залишається потужним індикатором та одночасно лакмусовим папірцем для оцінки тих чи інших явищ, постатей та їхньої ролі в національних і політичних процесах ХХ ст. Він сам перетворився на міф, з якого колективними зусиллями було створено, за влучним висловом О. Забужко, «Шевченків міф України».

1. Билецкий А.И. Борец за революционное единение славянских народов. – К., 1954; Билецкий А.И., Дейч О. В. Жизнь и творчество Шевченко. – М., 1955; Анісов В., Середя С. Літопис життя і творчості Т. Шевченка. – К., 1976; Івакін Ю. Нотатки шевченкознавця: літературно-критичні нариси. – К., 1986.

2. Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці ХІХ століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов // Сучасність. – 1996. – № 12.
3. Грабович Г. Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета. – К., 1991.
4. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.
5. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – К., 2006.
6. Б. А. Вспоминка о Шевченку // Слово. – 1861. – № 15.
7. Надточій О.Л. Тарас Шевченко й імперська цензура у перші десятиліття ХХ ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.journlib.unsv.kiev.ua/
8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.320. – Оп.1. – Спр.1326.
9. ЦДАУК. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 343.

О. Л. Ковальков

ТЕНДЕНЦІЇ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОРЕФОРМНОГО СЕЛА (на прикладі с. Вершино-Кам'янка Олександрійського повіту Херсонської губернії)

Останнім часом в Україні суттєво позбавилися дослідження з регіональної проблематики, до яких вдаються як краєзнавці-аматори, так і науковці. Пов'язане це, на нашу думку, зі своєрідним вакуумом, який утворився в історичній регіоналістиці за радянської доби. До того ж краєзнавчі дослідження є потужним засобом антропологізації історії, що стає магістральним напрямом історичної науки сьогодні. Конкретизація історичних пошуків, простеження закономірностей та тенденцій історичного процесу на прикладі окремих населених пунктів «оживлює» та «олюднює» історію, дозволяє широко залучати в науковий обіг значний корпус джерел, який зазвичай залишається поза увагою істориків. Тому актуальним є виведення історичної регіоналістики в Україні на високий науковий рівень, позбавивши її статусу аматорського «любування» місцевою історією.

Ця стаття є частиною дослідження історії с. Вершино-Кам'янка (нині – Новгородківського району Кіровоградської області). Короткі енциклопедичні відомості про цей населений пункт містяться в «Історії міст і сіл Української РСР» [1, 447], проте, їх обсяг і характер не відповідають сучасному стану. Історія села бере свій початок з середини ХVІІІ ст. Вершино-Кам'янка була сотнею Новослобідського козачого полку, ротою Єлисаветградського пікінерського полку, державним селом. Упродовж 1821 – 1866 рр. вона входила до округів Херсонського воєнного поселення кавалерії та була поселенням Новгородського кірасирського полку.

На відміну від попереднього періоду історії Вершино-Кам'янки, друга половина ХІХ – початок ХХ ст. представлені доволі значним та різноманітним колом джерел, які дозволяють досліднику ставити перед собою завдання аналізу тенденцій і закономірностей соціального розвитку українського села у добу модернізації. При реконструкції тенденцій демографічного розвитку пореформеного села особливою цінністю стануть метричні книги, результати подвірних переписів, а також матеріали земської статистики.

Протягом зазначеного періоду чисельність населення Вершино-Кам'янки зростала доволі швидкими темпами. Так, 1859 р. у селі нараховувалось 591 двір, а населення становило 3109 осіб (1645 чоловіків і 1464 жінок), а вже 1886 р. у селі було 938 дворів, а населення – 4894 осіб (2363 чоловіків і 2441 жінок) [2, 40], тобто майже 2 тис. осіб приросту за три неповні десятиліття.

Статистичні дані наступних років лише підтверджують очевидну тенденцію: 1896 р. – 1048 дворів і 5617 жителів (2860 чоловіків і 2757 жінок) [3, 2]; 1910 р. – 6200 жителів [4, 585]; 1916 р. – 1325 господарств, 7329 жителів (2343 чоловіки і 4086 жінок) [5, 9].

Аналіз джерел дозволяє констатувати, що визначальним фактором демографічного зростання був передусім природний приріст. Так, 1861 р. народилося 263 дитини (134 хлопчики і 129 дівчаток) при 78 померлих [6, 43]; 1862 р. – 259 новонароджених (130 хлопчиків та 129 дівчат) при 82 померлих [6, 86]. В наступні роки ця тенденція продовжувалася. Так, природний приріст 1865 р. становив 166 осіб [6, 183], у 1874 – 125 осіб [7, 45], 1879 – 107 осіб [8, 86], 1889 – 122 особи [9, 155], 1900 – 313 осіб [10, 54], 1911 – 219 осіб [11, 137]. Упродовж 1861 – 1918 рр. Вершино-Кам'янка знала лише два роки з негативним балансом народження й смертності. Це 1880 р. (померло на 19 осіб більше, ніж народилося), коли село пережило жакливу епідемію дифтерії (померло 186 осіб) [8, 86], та 1918 р. (померло на 58 осіб більше, ніж народилося) [12, 76зв.], коли в Україні були не зовсім сприятливі умови для демографічного зростання.

Проте, позитивна динаміка демографічного росту не має вводити дослідника в оману. Окрім встановленого факту перевищення народжуваності над смертністю, важливим критерієм якості та рівня життя населення є середня тривалість життя. І тут статистика повідомляє уже зовсім інші цифри. Поглянемо, наприклад, на вік померлих вершинокам'янців у досить “благополучний” 1875 р. Так, з 194 померлих, частка дітей віком до 5 років становила 114 осіб, у віці від 5 до 15 років померло 10 осіб; 15 – 25 років – 22; 25 – 35 років – 12; 35 – 45 років – 15; 55 – 60 років – 10; 65 – 75 років – 7; 75 – 100 років – 4 [7, 109]. Отже, середній вік життя ледь перевищує 17 років. І це у другій половині XIX ст., коли, для порівняння, демографи середню тривалість життя у “темні” середні віки визначають у 30 – 35 років. Статистика за інші роки має схожий характер: 1876 р. – з 134 померлих, діти до 5 років – 78 осіб [7, 185]; 1879 р. – з 164 померлих – 86 дітей віком до 5 років [8, 86]; 1880 – 198 дітей, з 395 померлих [8, 185]; 1889 – 137 з 234 [9, 113]. Очевидним є факт вражаючого масштабу дитячої смертності. Особливо звертає на себе увагу високий відсоток смертності немовлят (діти до одного року). На нашу думку, цьому є логічне пояснення. Скажімо, поширена серед селян у XIX ст. практика хрестити новонароджених дітей на другий – третій день після народження, зафіксована у метричних книгах, навряд сприяла зміцненню імунітету дитини.

Друге місце серед причин смерті в метричних книгах займають хвороби, передусім епідемічні. Так, 1864 р. від різних хвороб померли 37 осіб з 92, при чому у 26 випадках смерть була спричинена віспою [6, 145 – 146]. 1875 р. від віспи померли 64 вершинокам'янці [7, 109]. 1879 р. від дифтерії померли 56 осіб [8, 86], а 1889 – 104 [9, 155]. 1911 р. дифтерія спричинила 13, скарлатина – 19, а віспа – 55 летальних випадків [11, 74]. Згідно інших джерел, в зазначений період епідеміологічна ситуація періодично набувала загрозливих масштабів. У лютому – серпні 1893 р. село пережило епідемію черевного тифу (13 випадків) [13, 110]. У березні 1894 р. зафіксовано 11 випадків коклюшу, 3 – віспи, 7 – свинки [14, 70]. У червні 1895 р. розпочинається епідемія черевного тифу [15, 101]. У листопаді цього ж року паралельно вибухає епідемія скарлатини, яка набуває загрозливих масштабів завдяки періодові весіль. З обох кінців села йшли епідемії черевного та сипного тифу [16, 150]. Статисти заспокоювали, що сипний тиф село залишає, але черевний посилюється [17, 36]. Лютий став кінцем цієї епідемії – зафіксовано лише 6 випадків [18, 173]. У грудні 1902 р.

розпочалася епідемія корі (20 випадків за місяць) [19, 191]. Перша половина 1904 р. пройшла під знаком епідемії черевного тифу – 89 випадків захворювань [20, 69 – 70; 21, 152, 196]. У грудні 1909 р. епідемія черевного тифу охопила сусідні села: Новгородку, Вершино-Кам'янку, Головкивку та Козирівку [22, 2].

З огляду на загальний стан здоров'я населення, передусім дітей, наведемо ще таку промовисту статистику. 1908 р. у Вершино-Кам'янській земській школі проведено медогляд учнів. Було обстежено 209 учнів і виявлено хвороби: у 8 – трахома, 10 – короста, 16 – сифіліс і 7 учнів без назви хвороби [23, 74 – 75]. Така ситуація була зумовлена не лише незадовільними гігієнічними та санітарними умовами життя та побуту. Основним, на нашу думку, фактором, який зумовив таку ситуацію, був стан мережі медичних закладів і рівень медичного обслуговування. Так, після ліквідації військових поселень Вершино-Кам'янка відносилася до Новопраської лікарської дільниці, в якій були 4 фельдшерські пункти з двома ліжками [24, 38]. Відстань до цього пункту дорівнювала 23 версти. При цьому, в повіті один лікар припадав на 25653, а один фельдшер – на 10922 осіб [25, 3]. Відповідно, жителям Вершино-Кам'янки з її кількістю населення можна було розраховувати на допомогу 0,3 лікаря чи 0,7 фельдшера.

На початку XX ст. ситуація дещо покращилася. Вершино-Кам'янка була віднесена до новоствореної IX лікарської ділянки Олександрійського повіту з центром у Новгородці за десять верст. У цей час на селі уже був і власний фельдшер – Микита Підвальнюк [3, 2]. Загалом 1904 р. в Олександрійському повіті працювали 16 лікарів, 11 акушерок та 52 фельдшери [26, 27]. Земства теж намагалися покращити ситуацію з медичним обслуговуванням, але лише земським коштом зробити це було неможливо.

Етнічний склад населення села у пореформений період був незмінним з попереднього століття, із домінуванням у ньому українців. За переписом 1886 р. у селі було 4894 особи. Серед представників інших етносів – 5 росіян (0,1 %), 7 поляків (0,15 %), 7 німців (0,15 %), 116 євреїв (2,3 %) [2, 54].

Кінець XIX – початок XX ст. – період розвитку елементів ринку в економіці села. Визначальним процесом у цей час на селі в Україні було аграрне перенаселення. Якщо взяти дані Генерального міжурядування 1824 р. [27] і порівняти з результатами перепису 1916 р. [28], то ми побачимо, що розміри орних площ, закріплених за Вершино-Кам'янкою зменшилися – з 6839 до 6658 десятин. Якщо у 1886 р. господарства села володіли наділами у 4 – 11 десятин (75 %) [2, 358 – 359], то у 1916 р. 42 % господарів мали вже наділи до 4 десятин (у 1886 р. – 0,3 %), а наділи у 4 – 11 десятин мали лише 37,4 % господарів [28].

Безпосереднім наслідком такої ситуації стали міграції сільського населення, не типові для попередніх періодів розвитку українського села. Основним видом сезонних міграцій були відхожі промисли. З Вершино-Кам'янки у сезонний “відход” йшли переважно до Єлисаветграда, Кривого Рогу, Долинської, а іноді й у більш віддалені міста – Каховку, Херсон, Миколаїв, Одесу. Так, 1886 р. 112 жителів Вершино-Кам'янки (88 чоловіків та 24 жінки) були на заробітках [2, 64]. Якщо наприкінці 1880-х рр. у повіті 9% населення займалося відхожими промислами [29, 113 – 114], то на початку 90-х рр. у повіті були села, де “у відход” йшло від 25 до 40 % населення [30, 75]. Міграції без повернення посилювалися внаслідок Столипінської аграрної реформи. Лише 1908 р. з Вершино-Кам'янки виїхали 12 родин (69 осіб: 39 чоловіків і 30 жінок) [31, 2].

Отже, вивчення демографічних процесів у с. Вершино-Кам'янка засвідчує, що темпи зростання населення були доволі швидкими, при чому основним фактором цього був природний приріст. Характерними тенденціями були висока дитяча та смертність від епідемічних хвороб, зумовлені недостатнім рівнем медичного обслуговування. Наслідком зростання населення стало аграрне перенаселення, яке спричинило істотні міграційні процеси. Втім, проаналізовані процеси є лише одним із аспектів соціального розвитку пореформеного села, що відкриває перспективи подальших досліджень у цьому напрямку.

1. *Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область.* – К., 1972.
2. *Результаты подворной переписи Александрійского уезда 1886 г.: Приложение к III тому "Материалов для оценки земель Херсонской губернии".* – Александрия, 1888.
3. *Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО).* – Ф. Р-7172. – Оп. 1. – Спр. 98.
4. *Россия: Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В.П. Семенова-Тянь-Шанского – Т. 14: Новороссия и Крым.* – СПб., 1910.
5. *Список населенных мест Херсонской губернии (По данным Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года).* – Александрия, 1917.
6. ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 1.
7. ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 2.
8. ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 3.
9. ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 4.
10. *Общий отчет Александрійской уездной управы за 1900 год.* – Александрия, 1901.
11. ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 8.
12. ДАКО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 10.
13. *Сборник Херсонского земства.* – 1893. – № 3.
14. *Сборник Херсонского земства.* – 1894. – № 3.
15. *Сборник Херсонского земства.* – 1895. – № 6.
16. *Сборник Херсонского земства.* – 1895. – № 12.
17. *Сборник Херсонского земства.* – 1896. – № 1.
18. *Сборник Херсонского земства.* – 1896. – № 3.
19. *Сборник Херсонского земства.* – 1903. – № 1.
20. *Сборник Херсонского земства.* – 1904. – № 5.
21. *Сборник Херсонского земства.* – 1904. – № 6.
22. *Известия Александрійского уездного земства.* – 1909. – 10 декабря.
23. *Земская медицина и заболеваемость населения Александрійского уезда Херсонской губернии за 1908 год.* – Александрия, 1910.
24. *Отчет Александрійской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1893 год.* – Александрия, 1894.
25. *Земская медицина и заболеваемость населения Александрійского уезда Херсонской губернии за 1897 год.* – Александрия, 1898.
26. *Протоколы и доклады Первого Совецания фельдшеро при александрійской земской управе 26 марта 1907 года.* – Александрия, 1907.
27. *Алфавит дачам генерального межевания Александрійского уезда Херсонской губернии / Приложение к статистико-экономическому обзору Александрійского уезда за 1897 год.* – Александрия, 1898.
28. *Поселенные таблицы Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года по Александрійскому уезду / Составлены Статистическим отделением Херсонской губернской земской управы.* – Александрия, 1919.
29. *Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Т. III: Александрійский уезд (Статистико-экономическое описание уезда).* – Херсон, 1888.
30. *Отчет Александрійской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1891 год.* – Александрия, 1892.
31. *Известия Александрійского уездного земства.* – 1909. – 14 мая.

О. М. Приймак

СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ ШЛЮБУ В СЕЛЯНСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Обов'язковою складовою дослідження соціальної історії будь-якої спільноти є аналіз форм її самоорганізації. Одне з найважливіших місць серед останніх займає сім'я, інституціональною основою якої в усі часи був шлюб. Характеристика комплексу його соціальних регуляторів, норм, цінностей, а також шлюбної динаміки дозволить, на прикладі окремої історичної територіальної спільноти, не лише розширити знання з етнології, краєзнавства, а й з історичних демографії, психології, соціології тощо.

Мета публікації полягає в дослідженні соціального інституту шлюбу в середовищі південноукраїнського селянства періоду ринково-капіталістичної трансформації.

Історіографічний доробок з теми не є чисельним. Дослідження, що входять до його складу умовно можна поділити на три групи. В першу входять монографії та статті етнографічного змісту. Такі автори, як В. Наулко, П. Зеленін, В. Борисенко та інші розглядають норми й цінності соціального інституту шлюбу в контексті аналізу звичаїв та традицій українського народу. До другої групи входять роботи спеціального соціологічного напрямку. На їх сторінках С. Теремко, М. Юрій, В. Городяненко розглядають проблеми трансформації шлюбу та сім'ї в руслі загальносоціологічної теорії. Близькими за суттю до теми публікації є роботи третьої групи, автори яких характеризують шлюб як складову культурно-демографічного або соціально-побутового повсякдення українського селянства. Окремо серед них слід позиціонувати роботи А. Пономарьова та А. Лохматової. Втім, аналіз ролі та складових соціального інституту шлюбу в середовищі південноукраїнського селянства кінця ХІХ – початку ХХ ст. поки що не стали предметом окремого дослідження.

У селянській спільноті кінця ХІХ – початку ХХ ст., в тому числі й південноукраїнській, шлюб був тим соціальним інститутом, базові норми та цінності якого зберігали риси традиціоналізму та консервативності. В становому, релігійному, етнічному і господарському відношенні він мав всі ознаки ендогамії, бо, як правило, являв собою союз між особами соціальних груп одного й того ж кола [1, 228]. Приклади екзогамії серед місцевого селянства були майже винятковими й простежувалися лише в етносоціальному контексті – на початку минулого століття частка змішаних, головним чином україно-російських шлюбів, у сільській місцевості регіону не перевищувала 5,5 % [2, 309]. Хоча демократизація та цілераціоналізація життя на селі й спровокували зародки егалітарного шлюбу, останній містив глибоко вкорінені риси патріархальності та моногамії [3, 182]. Проте, соціальні паралелі ринково-капіталістичної трансформації співпали на Півдні з традиційним потягом селянства до індивідуалізації, що поступово змінювало співвідношення між патрілокальними та унілокальними шлюбами.

Вплив традиціоналізму та атрактивних норм чітко простежувався у ставленні південноукраїнського селянства до факту укладання шлюбу. Воно, як і представники інших станів і регіонів України, розглядало шлюб як союз, що укладався раз і назавжди. Лише смерть одного з подружжя могла зруйнувати останній. З огляду на питання про те, з якою людиною доведеться прожити весь вік, шлюбний вибір набував визначальної значущості. Тому до вибору партнера ставились з величезною